

راهنمای نسخه‌های خطی
"نهج البلاغه"
در دانشگاه تهران

اثر: دکتر ابراهیم دیباجی
استاد دانشکده ادبیات دانشگاه تهران
(از ص ۳۳ تا ۴۲)

چکیده:

نهج البلاغه "کتاب علی" است، و درباره آن بسیار نوشته‌اند و باز هم خواهند نوشت. این کتاب پژوهنده‌ریا است، و همواره پژوهندگان از انوار معرفتش روشنی می‌یابند. نسخه‌های خطی این کتاب و آثاری که پیرامون آن در گذشته‌های دور و نزدیک نگارش یافته، در گنجینه‌های دانشگاه تهران نگهداری می‌شوند و در راستای پژوهش کارآیی بسیار دارد. دفترچه راهنمایی در این باره فراهم آمده، و این نوشته دفترچه یاد شده را می‌شناساند.

واژه‌های کلیدی: خطبه، شرح، کلمات قصار، ترجمه، نسخه.

مقدمه :

همانگونه که درباره حضرت علی (ع) سخنان بسیار گفته‌اند و نوشته‌اند و در مورد دوستی و دشمنی با او تندرویهای زیادی نموده‌اند، نسبت به "نهج البلاغه" هم همین راه و رسم را رفته‌اند: برخی بر این باورند که آنچه را سیدرضی در این کتاب نهاده بخشی از آن ساختگی است و از حضرت علی (ع) نمی‌باشد، و گروهی دیگر بر آنند که سید رضی به بخشی از سخنان آن حضرت دست یافته و در این کتاب نهاده و علی را خطبه‌ها و نامه‌ها و کلمات قصار بسی بیش از اینها بوده است. بخش عمده این کتاب با انسانیت انسان، و انسان‌شناسی پیوند داشته و از این رهگذر در میان آثار اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد و دل صاحب‌دلان را ربوده است، موضوعهای دیگری که در این کتاب آمده، صاحب‌نظران علوم انسانی را به پژوهشهای گوناگون رهنمون شده است.

نگارنده طرحی تقدیم دانشگاه تهران نمود، بر این اساس که نسخه‌های خطی نهج البلاغه و دیگر آثار خطی پیرامون آن که در گذشته‌های دور و نزدیک نگارش یافته و در کتابخانه‌های دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، شناسایی گردد تا پژوهندگان اینگونه آثار را به برخی از منابع راهنمایی نماید. اکنون این طرح انجام یافته و به صورت دفترچه راهنمایی فراهم آمده، و این گزارش در راستای آشنایی با آن تقدیم مجله محترم دانشکده ادبیات دانشگاه تهران می‌گردد تا پژوهندگان به چگونگی نگارش و فهرست مطالب آن آگاه گردند.

فهرستواره طرح چنین است:

۱- چکیده، کلمات کلیدی؛

۲- دیباچه؛

۳- خطبه و خطابه؛

۴- خطبه‌های حضرت علی (ع)؛

- ۵- راویان خطبه‌های آن حضرت؛
  - ۶- نهج البلاغه؛
  - ۷- گردآورنده نهج البلاغه؛
  - ۸- بررسی اسباب و علل تردید درباره مؤلف نهج البلاغه؛
  - ۹- انگیزه تألیف نهج البلاغه، و شیوه تألیف، و نابسامانی نسخه‌های آن؛
  - ۱۰- طرح تألیف و تدوین نهج البلاغه، و شمار سخنرانیها و نامه‌ها و جز اینها که در آن آمده است؛
  - ۱۱- منابع کار سید رضی؛
  - ۱۲- سید رضی کیست؛
  - ۱۳- فهرستواره مهمترین شرحهایی که بر نهج البلاغه نوشته شده است؛
  - ۱۴- نسخه‌های خطی نهج البلاغه، دگرگونی نخسه‌ها و ناسازگاری آنها؛
  - ۱۵- شناسایی نسخه‌های خطی نهج البلاغه در دانشگاه تهران؛
  - ۱۶- شناسایی نسخه‌های خطی شرحها و ترجمه‌های نهج البلاغه در دانشگاه تهران؛
  - ۱۷- شناسایی نسخه‌های خطی خطبه‌ها، و شرحها و ترجمه‌های آنها در همان دانشگاه؛
  - ۱۸- شناسایی نسخه‌های خطی کلمات قصار و ترجمه‌ها و شرحهای آنها، در همان دانشگاه؛
  - ۱۹- فهرست منابع؛
- در این طرح ۷۲ کتاب در ۱۲۱ نسخه خطی شده:
نهج البلاغه، ۱۸ نسخه.
شرحهای نهج البلاغه، ۳۸ نسخه؛
خطبه‌های جداگانه، ۲۵ نسخه؛

کلمات قصار، ۴۰ نسخه؛

نگارنده شناسایی بسیاری از کتابها و نسخه‌های خطی یاد شده در این طرح را به طور مستقیم انجام داد، و بسا که صفحه صفحه، و برگ برگ نسخه خطی را دید و سپس با فهرستی که آن نسخه را شناسانده بود، مطابقت داد، و در مواردی هم کتابدار کتابخانه‌ای مانع چنین بررسیهایی گردید به ناچار به فهرستها بسنده نمود، و بدین ترتیب "طرح راهنما" فراهم آمد.

این گزارش که تقدیم دفتر مجله محترم دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران می‌گردد، تعریف و توصیف دفترچه‌ای است که استادان و دانشجویان را در راستای نگارش رساله‌ها و مقاله و دیگر پژوهشهای نهج البلاغه راهنمایی می‌کند، و از این رو نیازی به استناد به منابع ندارد چه آنکه ذات این مقاله در تعریف منبعی است که به منظور راهنمایی فراهم گردیده است، یاد این نکته ضروری است که نگارنده در فراهم ساختن این "راهنما" از فهرستهای نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، و دانشکده‌های وابسته به آن بهره بسیار گرفته است اگر چه در مجموع نزدیک به ۳۰ مجلد از کتابهای گوناگون تاریخی و کتابشناسی را در نگارش آن به کار برده و فهرستی از این مجموعه در پایان طرح نهاده است.

بخشهای اساسی طرح چنین است:

۱- شناسایی نسخه‌های خطی "نهج البلاغه" در دانشگاه تهران:

در این بخش ۱۸ نسخه خطی از نهج البلاغه، به ترتیب تاریخ کتابت نسخه‌ها شناخته شده؛ کهن‌ترین نسخه در این گنجینه در تاریخ ۶۰۸ هجری نوشته شده و به شماره ۱۷۸۲ در کتابخانه مرکزی همان دانشگاه نگهداری می‌شود، تازه‌ترین نسخه‌های خطی این مجموعه نسخه‌ای ناتمام است که در سده ۱۴ هجری نوشته

شده است.

۲- شناسایی نسخه‌های خطی شرحهای نهج البلاغه در دانشگاه تهران. در این بخش نسخه‌هایی از شرحهای این کتاب به ترتیب تاریخی مؤلفان، و نیز به ترتیب تاریخی کتابت نسخه‌ها آمده، و در آن شماری از شرحهای نهج البلاغه با نسخه‌های آنها شناخته شده است، این شرحها به زبانهای فارسی و عربی نگارش یافته، و گاهی به صورت ترجمه و شرح یا ترجمه فارسی تنها دیده می‌شود که بدان نام شرح داده شده است؛ مهمترین آنها بدین قرار است:

الف - شرح ابن ابی الحدید (متوفی ۶۵۵ هـ) با هفت نسخه خطی.

ب - شرحهای ابن میثم بحرانی (متوفی ۶۹۹ هـ):

۱- مصباح السالکین (= شرح بزرگ ابن میثم) (دو نسخه خطی)

۲- اختیار مصباح السالکین (شرح متوسط ابن میثم)، سه نسخه خطی.

۳- منهاج العارفین (شرح کوچک ابن میثم) یک نسخه خطی.

ج - ترجمه نهج البلاغه به فارسی

از: حسین بن عبدالحق اردبیلی (زنده در ۹۲۰ هـ) یک نسخه.

د - شرح نهج البلاغه آملی

از: عزالدین بن جعفر آملی، از دانشمندان سده دهم (دو نسخه)

ه - روضة الابرار (ترجمه و شرح نهج به فارسی)

از: علی بن حسن زواری (زنده در ۹۴۷ هـ) یک نسخه.

و - تنبیه الغافلین (شرح نهج به فارسی)

از: ملا فتح الله کاشانی (متوفی: ۹۸۸ هـ) دو نسخه.

ز - منهاج الولاية من کتاب نهج البلاغه

از: مولا عبدالباقی صوفی (متوفی ۱۰۳۹ هـ) دو نسخه.

ح - انوار الفصاحة و اسرار البراعة

شرح نظم الدین گیلانی (زنده در ۱۰۵۳ هـ) بر نهج البلاغه دو نسخه.

ط - شرح نهج البلاغه روغنی

از: محمد صالح بن محمد باقر قزوینی معروف به «روغنی» (زنده در ۱۰۸۰ هـ)

یک نسخه.

ی - شرحهای گلستانه:

۱- حدائق الحقایق فی شرح کلمات کلام الله الناطق

از: علاءالدین بن محمد گلستانه (متوفی ۱۱۱۰ هـ) دو نسخه.

۲- بهجة الحدائق (شرح کوچک گلستانه) یک نسخه.

یا - شرح نهج به فارسی

ناشناس: پنج نسخه.

یب - طرائف الحکمة و بدایع المعرفة

از: محمد تقی بن امیر مؤمن قزوینی (متوفی ۱۲۷۰ هـ) یک نسخه

یج - مفهر البینات و مفهر الدلالات

ترجمه «شرح ابن ابی الحدید» به فارسی از: حاج نصرالله دزفولی معاصر

ناصرالدین شاه قاجار، هفت نسخه.

ید - ترجمه نهج به فارسی

از: محمد بن نصرالله خویی، یک نسخه.

۳- در بخش سوم این گزارش نسخه‌های خطی خطبه‌ها و شرحها و ترجمه‌های

آنها شناخته شده:

۱- ترجمه و شرح عهد مالک اشتر به فارسی

از: علی رضا، و به نام شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷-۱۱۰۵ هـ) نوشته یک نسخه.

۲- ترجمه عهد مالک به فارسی

- مترجم: ناشناس، یک نسخه.
- ۳- ترجمه همان عهد به فارسی
از: فاضل کاشانی (معاصر ناصرالدین شاه) یک نسخه.
- ۴- ترجمه همان عهد به فارسی
از: صادق حسینی، یک نسخه
- ۵- ترجمه همان عهد به فارسی
مترجم: ناشناس. یک نسخه
- ۶- هدیات الحسام فی عجایب هدايات الحکام
ترجمه و شرح بر همان عهد به فارسی، از: محمد حسین بن علی نقی همدانی
(زنده در ۱۳۰۸ هـ) یک نسخه.
- ۷- عهد نامه حضرت علی (ع) با ارمنیان، یک نسخه.
- ۸- شرح خطبه شفشقیه به فارسی
از: ملا فتح الله کاشانی (بخشی است از تنبیه الغافلین او که معرفی گردید)
- ۹- ترجمه و شرح خطبه شفشقیه به فارسی
از: محمد طاهر قمی (متوفی ۱۰۹۸ هـ) یک نسخه.
- ۱۰- شرح خطبه شفشقیه
از: ابراهیم بن محمد حسن گرگانی، یک نسخه.
- ۱۱- ترجمه خطبه شفشقیه به فارسی منظوم
از: محمد تقی بن امیر مؤمن قزوینی (متوفی ۱۲۷۰ هـ) یک نسخه.
- ۱۲- ترجمه خطبة البيان به فارسی
مترجم: ناشناس، یک نسخه.
- ۱۳- خطبة البيان، چهار نسخه.
- ۱۴- شرح خطبة البيان به نظم فارسی

- از: شاپور کاشانی (زنده در ۸۴۶ هـ) یک نسخه.
- ۱۵- خطبة البيان به روایتی دیگر.
- ۱۶- شرح خطبة البيان
منسوب به: میر سید شریف جرجانی، یک نسخه.
- ۱۷- خلاصة الترجمان فی شرح خطبة البيان
از: خواجه محمود دهدار (۹۴۷-۱۰۱۶ هـ) دو نسخه.
- ۱۸- ترجمه و شرح خطبة البيان به فارسی
از: عبدالرحمان بن عبدالفتاح یک نسخه.
- ۱۹- شرح خطبة البيان به فارسی
مترجم ناشناس، یک نسخه.
- ۲۰- شرح خطبة البيان به فارسی
مترجم، ناشناس، یک نسخه.
- ۲۱- شرح خطبة البيان به فارسی
مترجم ناشناس. یک نسخه.
- ۲۲- معالم التأویل و التبیان فی شرح خطبة البيان
از: ابوالقاسم حسینی گهبی شیرازی (معاصر ناصرالدین شاه) یک نسخه.
- ۲۳- خطبه تطنجیه با شرح فارسی، دو نسخه.
- ۲۴- شرح خطبه تطنجیه
از: سید کاظم رشتی، دو نسخه.
- ۲۵- خطبة الاقالیم، یک نسخه.
- ۲۶- المجموع الرائق من ازهار الحدائق
از: سید هبة الله موسوی (زنده در ۷۰۳ هـ) یک نسخه.
- ۲۷- ترجمه و شرح چند خطبه نهج به فارسی.

مترجم ناشناس، یک نسخه.

۲۸- ترجمه و شرح خطبه‌ای از نهج به فارسی

مترجم، ناشناس یک نسخه.

۴- در بخش چهارم طرح: نسخه‌های کلمات قصار و شرحها و ترجمه‌های آنها آمده است:

۱- غرر الحکم و درر الکلم

از: عبدالواحد بن محمد (معاصر سیدرضی متوفی ۴۰۶ هـ) پنج نسخه.

۲- ترجمه غرر الحکم به فارسی

از: محمد بن مجدالدین انصاری، یک نسخه.

۳- منتخب غرر الحکم (= الجواهر العلیة)

از: علی بغدادی، یک نسخه.

۴- ترجمه غرر الحکم به فارسی

از: حاج شیخ زین العابدین، یک نسخه.

۵- نظم الغرر و نضد الدرر (= کلمات قصار)

از: عبدالکریم بن محمد یحیی قزوینی (معاصر شاه حسین صفوی) یک نسخه.

۶- عیون الحکم و المواعظ و ذخیره المنعظ والواعظ.

از: علی بن محمد لیثی واسطی (سده ششم و هفتم) یک نسخه.

۷- نثر اللالی (= کلمات قصار)

از: شیخ تبرسی یا علی بن فضل الله راوندی. پنج نسخه.

۸- نظم اللالی ترجمه نثر اللالی

از: عادل بن علی. یک نسخه.

۹- ترجمه نثر اللالی به فارسی

از: ندیمی، یک نسخه.

۱۰- ترجمه نثر اللالی به فارسی

مترجم ناشناس، یک نسخه.

۱۱- الدرالمکنون من کلام امیرالمؤمنین

ترجمه دیگری است از همان نثر اللالی. مترجم: ناشناس، یک نسخه.

۱۲- مائة کلمه. ناشناس، یک نسخه.

۱۳- ترجمه مائة کلمه به فارسی

از: رشیدالدین وطواط یک نسخه.

۱۴- ترجمه کلمات قصار به فارسی. مترجم: ناشناس، یک نسخه.

۱۵- ترجمه مائة کلمه به فارسی. ناشناس، یک نسخه.

در این بخش به همین ترتیب حدود چهل ترجمه و شرح به فارسی از کلمات

قصار شناخته شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی